

VIRON KIELEN ASTEVAIHTELUN JA PROSODIAN SYSTEEMIN TYPOLOGISET ONGELMAT

—♦—
MATI HINT

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
15. HELMIKUUTA 1997

Astevaihtelu on jossakin määrin aihe, joka yhdistää itämerensuomalaisten kielten tutkijoita. Siinä on mukana monta eri tasoa kuten kielihistoria, astevaihtelun asema nykyisten itämerensuomalaisten kielten kieliopeissa ja astevaihtelun typologiset ongelmat. Olen väitöskirjassani keskittynyt pääasiallisesti kahteen jälkimmäiseen aihepiiriin viron kielen kannalta, mutta useissa-kin yksityiskohdissa olen ottanut mukaan kielihistoriallisia pohdiskeluja sekä nykyviron ja nyky-suomen astevaihtelun vertailuja.

Suomen ja viron astevaihtelun erot ovat verrattavissa Suomen ja Viron eroavuuksiin. Suomessa ja suomen kielen astevaihtelussa on näkyvissä vahva historiallinen pohja, Virossa ja viron kielessä taas sisäisten ja ulkoisten vaikutteiden synnyttämä alituinen nopea muutos. Viron kielen astevaihtelussa ovat kielihistorialliset tapahtumaketjut muuttaneet alkuperäisiä suhteita

oleellisesti. Vahvan ja heikon vartalomuodon (esim. *kulta* : *kullan*) keskinäisten suhteitten syy-yhteydet ovat suomen kielessä vielä pinnalla, sen sijaan viron kielessä astevaihtelu ei enää ole säännöstetty kielihistoriallisten lakien mukaisesti (esim. *kuld* : *kulla*). Kvalitatiivinen astevaihtelu ei ole viron kielessä enää ennustettavissa sanan foneettisen ulkomuodon pohjalta, eikä vahvan ja heikon vartalomuodon vaihtelu ole ennustettavissa toisen tavun avoimuuden tai umpinaisuuden perusteella.

Astevaihtelun kahdesta alkuperäisestä lajista kvalitatiivinen astevaihtelu on viron kielessä menettänyt produktiivituensa, sitä ei enää sovelleta automaattisesti. Viron kielessä kvalitatiivinen astevaihtelu on muuttanut sanojen (tai vartaloitten) individuaaliseksi tunnukseksi ja on semmoisena leksikaalisesti määriteltävissä.

Alkuperäinen geminaattaklusiilien astevaihtelu on nykyvirossa täysin produktiivinen, mutta vahvan ja heikon asteen vaihtelut riippuvat muoto-opin tyypeistä eivätkä ole ennustettavissa sanamuodon tavurakenteen pohjalta. Se on viron astevaihtelun eri-

koiskehitystä alkuaan foneettisehtoiseen astevaihteluun verrattuna. Kun viron kielessä on sananloppuisia kieliopillisia päätteitä historiallisen kehityksen johdosta pudonnut pois, on tuloksena viron muoto-opin suurempi flektiivisyys suomen kieleen verrattuna — kieliopillisia merkityksiä ilmaistaan viron kielessä useissa isoissa muoto-opin tyypeissä eriasteisten vartalomuotojen opposition avulla. Suomen kielessä on astevaihtelun foneettisehtoisuus suuressa määrin säilynyt (joskin aukkoja on jo suomenkin vastaavassa systeemissä). Siinä periaatteellinen tytopoginen ero viron ja suomen kielen astevaihtelusysteemien välillä. Viron kielen kolmas astevaihtelusysteemi perustuu sen prosodiseen systeemiin ja on täydellisesti viron kielen erityiskehitystä. Prosodinen astevaihtelu on produktiivinen.

Suomen kielen prosodia on viron kielen verrattuna suhteellisen yksinkertainen ilmiö. Viron kielessä on tapahtunut mutkikas erikoiskehitys, jonka tuloksena pitkiä painollisia tavuja äännetään kahdella eri tavalla. Viron kielessä sanapaino usein ei ole ainoastaan sanapaino, vaan paino ja vielä jotain muutakin (*musta* tai *musssta*), jota olen nimittänyt tavukvantiteetiksi. Tämän ilmiön tutkiminen ja tulkitseminen on riitaannuttanut monen polven tutkijoita.

Tavusysteemin erikoiskehitys on kuvaannollisesti verrattavissa vaikkapa Viron erityishistoriaan. Se on mutkistanut viron kielen prosodiaa huomattavasti, ja siitä syystä on viron prosodisen systeemin tulkinnessa esitetty monta eri teoriaa ja selitystä, myös Suomessa.

Perinteinen Virossa viljelty käsitys viron kielen äännejärjestelmästä ja prosodiasta on se, että viron kielessä kaikki äänneet esiintyvät kolmessa fonologisessa kestoasteessa; niitten eripituisten äänneitten koostumuksesta saadaan aikaan tavukvantiteetti ja painollisen tavun kvantiteetin pe-

rusteella luokitellaan sanatkin eri kvantiteettiasteisiin, eli ensimmäisen, toisen ja kolmannen kestoasteen sanoiksi. Tämä ternääristen oppositioiden teoria juontaa juurensa viime vuosisadalta Mihkel Vesken viron kielen äänneopista vuodelta 1879. Sen puolustajia ja edelleenkehittäjiä on riittänyt meidän päiviimme asti, ja muun muassa opettajani professori Paul Ariste edusti ternääristä näkökantaa. Vaihtoehtoinen teoria juontaa juurensa Ferdinand Johann Wiedemannista ja hänen viron kieliopistaan vuodelta 1875. Teorian lähtökohtana on pitkien tavujen kaksi erilaista painoa — kevyt tai raskas paino, jotka vastaavat ternääristen teorian toisen ja kolmannen kestoasteen tavuja.

Wiedemannin selityksen ero ternääristen teoriaan verrattuna on periaatteellinen, sillä se lähtee liikkeelle tavusta eikä yksityisistä äänneistä. Viron kielen mutkikkaan prosodian mekaaninen tulkitseminen kolmen kestoasteen äänneitten avulla vie loputtomiin vastakohtaisuuksiin eikä teorian puitteissa pystytä edes määrittelemään mutkikkaampien tavujen äänneitten pituusasteita, mitä teoria edellyttäisi. Sen sijaan Wiedemannin perusajatuksen ottaminen lähtökohdaksi antaisi paremmat edellytykset tulkita viron tavun ilmiöitä juuri prosodisesti, niin kuin termi edellyttää: kun pitkä painollinen tavu on saanut yhden kahdesta eroavasta kestoasteesta, niin tavun sisällä paikallistetaan yksityiskohtaisesti, miten sen äänneet äännetään.

Kahden perusteorian ero on siinä, että kolmen kestoasteen teoriassa saadaan tavun kokonaisuus valmiita äännepituuksia liittämällä ja prosodisessa teoriassa taas tavu kokonaisuutena saa tavunpituuden määrittelyn.

Valitettavasti Wiedemannin teoria oli pitkän aikaa unohduksissa ja vasta 1960-luvulla, ensi sijassa Robert T. Harmsin ja Valter Taulin ansiosta siihen alettiin pala-

ta. Kolmessakymmenessä vuodessa eli siis yhdessä tutkijasukupolvessa kehitys on ollut kuitenkin sensuuntainen, että valtaosa viron prosodian tutkijoista on asettunut Wiedemannista alkunsa saaneen teorian kannalle, vaikka erot eri tutkijoiden esittämien teorioitten ja selitysten yksityiskohdissa ovat olennaisia.

Minun lähtökohtani on, etteivät viron prosodiassa lyhyet tavut kuulu varsinaisen prosodisen tavukvantiteetin piiriin. Lyhyet tavut ovat vain lyhyitä tavuja, ja varsinaisen tavukvantiteetin ongelmana on foneemikoostumukseltaan pitkien tavujen kahdenlainen ääntäminen: genetiivissä *koera* ja *metsa*, partitiivissa *'koera* ja *'metsa*. Viron tavut jakaantuvat painollisiin ja painottomiin. Painottomissa tavuissa ei ole varsinaista prosodista kvantiteettiongelmaa: niiden pituus riippuu niitten segmenttaalisesta koostumuksesta. Painolliset tavut ovat segmenttaalisesti lyhyitä (perinteisesti niitä kutsutaan ensimmäisen kestoasteen tavuiksi) tai pitkiä (ja pitkiä tavuja taas kutsutaan perinteisesti toisen tai kolmannen kestoasteen tavuiksi). Prosodinen ongelma rajoittuu painollisiin pitkiin tavuihin, missä painon lisäksi on oletettava erityisen tavukvantiteetin olemassaolo tunnusmerkilleksi tulkitussa ääntämis muodossa, joka on pitempi ääntämis muoto eli niin sanottu kolmas kvantiteettiaste. Niin ollen viron prosodiaa on mahdollista tulkita binaaristen vastakohtaisuuksien rajoissa ja se mahtuu kokonaan yleisen kielitieteen kehyksiin, menettämättä mitään viehättävyydestään ja erikoisuudestaan.

Tämän viron kielen erikoiskehityksen syntyhistoria on jokseenkin arvoituksellinen. Siitä on monta teoriaa, joista tunnetuin on niin kutsuttu Vesken–Collinderin sijaispidennysteoria. Lisäisin siihen, että näin mutkikkaan prosodisen vaihtelun synnyssä saattaa oma osansa olla alkuperäisen astevaihtelun mallien analogisella yleistymisel-

lä sanatyyppeihin, joissa tärkeät kieliopilliset muodot ovat äänne muutos ten johdosta tulleet homonyymisiksi. Toisin sanoen: prosodista vaihtelua ei olisi syntynyt, jos siihen ei olisi ollut kieliopillista tarvetta.

Yhteen vetona väitöskirjani tärkeimmistä johtopäätöksistä esitän seuraavat väitteet: 1) Viron kielen astevaihtelu ei ole äänneitten vaihtelua, vaan vartalovarianttien vaihtelua. 2) Kielen foneettiset välineet — äänneet (tai foneemit) — ja prosodiset välineet, kestoasteet mukaan luettuna, on pakko pitää erillään niitten foneettisten välineitten käyttämisestä vartalovarianttien vaihtelusta. 3) Viron astevaihtelu on muoto-opin — tarkemmin sanottuna morfofonologian — väline. Se ei kuulu enää foneettisten ilmiöiden piiriin; tästä syystä viron kielioppi on tullut typologisesti suuressa määrin flektiiviseksi. 4) Alkuperäinen astevaihtelu ilmenee segmenttaalisesti eroavien vartalomuotojen vaihteluna. 5) Segmenttaalisesta astevaihtelusta kvalitatiivinen astevaihtelu on viron kielessä menettänyt produktiivituensa, kun taas geminaattaklusiilien astevaihtelu on täysin produktiivista. 6) Myöhäsyntinen ja produktiivinen prosodinen astevaihtelu ilmenee sanan eri muotojen pitkän (painollisen) ensimmäisen tavun kahdenlaisena ääntämyksenä, ilman että tavun segmenttikoostumus muuttuisi. 7) Tavukvantiteetti on viron kielessä foneettinen ilmiö, vaikka sitä erittäin usein käytetään saman sanan eri kieliopillisten muotojen erottamiseen; se on täysin verrattavissa siihen, miten kvalitatiivisessa astevaihtelussa käytetään segmentaalisten foneemien vaihtelua kieliopillisten muotojen erottamiseen. 8) Tavukvantiteetti ei ole segmentaalinen: se ilmenee ainoastaan pitkissä painollisissa tavuissa ja vaikka tavun painollisuus on tavukvantiteetin esiintymisen edellytys, nämä kaksi ilmiötä on pidettävä erillään. Viron kielessä on siis käsitykseni mukaan kaksi

prosodista piirrettä: paino ja tavukvantiteetti; tavukvantiteetin ilmenemisen alueena on painollisen tavun ydin ja loppu; toisen tavun alkukonsonantti ei ole mukana tavukvantiteetin määräytymisessä. 9) Viron kielen fonologian ja morfofonologian yksinkertaisin ja johdonmukaisin esitys saataisiin aikaan luopumalla pitkien vokaali- ja konsonantifoneemien olettamisesta viron foneemisysteemissä. Pitkät vokaalit ovat verrattavissa diftongeihin ja geminaattakonsonantit konsonanttiyhtymiin. 10) Kielihistoria on kielen fonologian ja morfofonologian tulkitsemisessa mukana; kuitenkin restrukturointeja edeltäneitä vaiheita ei saa johdonmukaisesti enää käyttää nykykielen systemaattisessa tulkitsemisessa.

Puuttuisin lyhyesti myös viron astevaihtelun ja prosodian aikaisempiin käsittelyihin. Oli tavanomaista, ettei astevaihtelua morfofonologisena ja morfologisena ilmiönä ja tavukvantiteetin asteita prosodian ilmiönä erotettu toisistaan. Vielä 1970–1980-luvulla ilmestyi kielioppeja, joissa astevaihtelua käsiteltiin fonetiikan osana, äännettien eikä vartalomuotojen vaihteluna. Aikaisemmissa kielioppeissa puhuttiin myös äännettien vahvoista ja heikoista asteista. Kielen foneettiset välineet ja niiden käyttäminen sanavarastossa ja kieliopissa olivat sekaisin. Tuloksena oli epäselvyys esimerkiksi siitä, miten suhtautuvat toisiinsa [v] [p]:n heikkona asteena (*leiba* : *leiva*) ja astevaihtelun ulkopuolella oleva [v]. Väitteet, että jokaisella äänneellä on oma kesto-

asteensa (yhdestä kolmeen, joissakin ehdoituksissa myös yhdestä neljään) johtivat selityksiin, joissa äänne- ja tavukvantiteettien keskenäiset suhteet olivat mielivaltaisia. Vaikeita kysymyksiä vältettiin, koska jokaiselle äänneelle omistetut monimutkaiset kestoasteet eivät johtaneet millään tavalla tavukvantiteettiin, josta kuitenkin puhuttiin. En halua sanoa, että viron fonetiikan ja kielioopin pitkät perinteet ovat arvottomia. Ne ovat arvokkaita. Mutta on kuitenkin tunnus-tettava, että kokonainen vuosisata on tutkimusta johdatettu teoreettisesti harhaan. Virhe on korjattavissa siten, että suuri osa perinteisestä termistöstä säilytetään, mutta teoreettiset lähtökohdat on uusittava. On myös luovuttava siitä harhakuvitelmasta, että viron kieli tyrmää binaariuden periaatteen tai että astevaihtelumekanismi on vironlaisissa aivoissa kehittynyt suomalais-ugrilaisuuttamme ilmaisevaksi vaistonomaisesti toimivaksi sääntöjen systeemiksi, niin kuin jotkut minua kiihkeämmät viron tieteilijät ovat väittäneet. Kuten viimeaikaiset tutkimukset yhä enemmän osoittavat, on viron kielikin käsiteltävissä binaariuden periaatteen mukaisesti, ja mitä tulee astevaihteluun, niin juuri viron kieli on mitä suurimmassa määrin menettänyt kvalitatiivisen astevaihtelun oletettua alkuperäistä säännöllisyyttä. Ja astevaihtelu itsekin saattaa osoittautua lainatuksi tai vieraan vaikutuksen alaisena syntyneeksi, mikä tietenkään ei saa muuttaa kielentutkijan asennoitumista kohteeseensa. ■

MATI HINT *Eesti keele astmevahelduse ja prosoodisüsteemi tüpoloogilised probleemid*. Eesti keele Sihtasutus, Tallinn/Helsinki 1997.

Tallinna Pedagoogiline Ülikool, Narva mnt. 29, 200101 Tallinn, Eesti